

самостоятельно, фиксируются в лексикографических источниках и нередко становятся более известными, чем их источники (radar - радар, sonar - сонар, laser - лазер), их можно считать лексическими единицами научно-технического языка. В английском языке сокращения, по звуковому и графическому оформлению, принято делить на аббревиатуры и акронимы. Аббревиатуры (abbreviations) образуются от начальных букв знаменательных слов и словосочетаний:

AA (antenna array) - антенная решётка,
RWM (read-write memory) - оперативная память,
kVA (kilovolt-ampere) - киловольт-ампер.

При их произнесении по названиям букв ударение падает на последнюю букву. Буквы сокращения могут быть написаны с точками, но в современном английском языке их обычно избегают.

Акронимы (acronyms) представляют собой сокращения, которые, в отличие от аббревиатур (читаемых, произносимых и воспринимаемых по названиям букв), читаются и воспринимаются как обычные лексические единицы. Акронимы образуются из разных сочетаний букв (из первых букв, от первых нескольких с последней и др.). К ним относятся приведённые выше термины-сокращения radar, laser, maser.

Отметим, что переводческими соответствиями этих единиц в русском языке являются именно эти акронимы, а не многословные термины: radar (Radio Detection and Ranging - радиообнаружение и определение расстояния), laser (Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation - оптический квантовый генератор), maser (Microwave Amplification by Stimulated Emission of Radiation - микроволновое усиление с помощью индуцированного излучения). Эти сокращения (акронимы) перенесены в русский язык как новые термины методом транслитерации. Такие единицы легко входят в терминологию и быстро ассимилируются в языке [4:132]. К акронимам следует

отнести образование термина путём стяжения или усечения двух слов и объединения их в одно. По модели сложных слов: blends или portmanteau words (слово-гибрид, образованное путём контракции двух основ), возникают новые сложные термины из двух слов путём соединения начальной части одного слова с последней частью второго слова: transceiver - приёмо-передатчик (transmitter + receiver), informatics - информатика (information + electronics).

В специальных текстах используются сокращения двух видов:

1) Текстовые (авторские), которые функционируют в пределах только данного текста: Текстовые (авторские) сокращения поясняются в тексте или представляются в виде отдельного списка сокращений к данному тексту:

2) Общепринятые, которые фиксируются в официальных справочниках и являются частью лексической системы языка. Сокращённое употребление длинных однословных и многословных терминов есть результат действия тенденции, приводящей к созданию удобных для произношения, чтения и восприятия терминов-сокращений. По структуре специальные сокращения можно разделить на:

- буквенные: B (bandwidth - ширина полосы частот), E (electric field strength - напряжённость электрического поля), PP (periferal processor - периферийный процессор), tmtr (tr) (transmitter - передатчик); Необходимо отметить, что сокращения характеризуются высокой омонимичностью, и чем меньше число знаков, тем она выше. В списках сокращений даже к отраслевым словарям буквы (A, B, AC) обозначают самые различные не связанные между собой понятия и предметы. Новые термины в научно-технических текстах могут быть образованы по именам авторов новых теорий, открытий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арбекова Т.И. Лексикология английского языка. (практический курс) -Москва: 1977
2. Fries C.C. The structure of English -New York: 2002.
3. Литвиненко А.С.. Термин и метафора. -Москва: 1954, the 5th edition
4. Ревзин И.И. Структуральная лингвистика семантика и проблема изучения слова. Учёные записки. -Москва: 1962.

РЕЗЮМЕ

Инглиз тили терминларининг структурал ўрганилиши оркали уларнинг маъносини чуқур ўзлаштириш ўқитиш жараёнининг бутунлиги кунги долзарб масалаларидан бири. Ушбу мақолада инглиз тили терминологиясининг структурал шакллари кенг миқёсда морфологик анализи тугрисида сўз боради. Муаллиф таҳлил натижаларининг нафакат талабалар аудиториясидаги машғулотларда, балки улардан таржимонлар ҳам ўз иш фаолиятларида фойдаланиши мумкинлигини кайд этди. Шунингдек, мақолада инглиз тилидаги терминологик бирликларнинг она тилида ўзлаштирилиши метод ва услубларига янги педтехнологиялар асосида ёндашишининг афзалликлари борасида фойдали фикрлар баён қилади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению структурных особенностей английских терминов. Объектом исследования являются структурные типы научно-технических терминов. В результате морфологического анализа выявлены следующие способы образования терминов: лексико-семантический, морфологический, сложение и сокращение (аббревиатура и акронимы)

SUMMARY

The article deals with the structural peculiarities of English terminological units. The object of the investigation is the structural types of scientific-technical terms. In the result of the morphological analysis there were defined the following ways of formation of the terms: lexico-semantic, morphological, word composition and shortening (abbreviations and acronyms)

ПЕЙЗАЖ – ПРОЗАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ ТИЙКАРҒЫ КОМПОНЕНТИ СЫПАТЫНДА

З.У.Бекбергенова – филология илимлериниң кандидаты

Ўзбекистан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалтақстан бөлими

Қарақалтақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

Таянч сўзлар: адабий асар, сюжет-композиция, проза, роман структурасы, пейзаж тасвири, қахрамон психологияси, мотивировка, психологик таҳлил, параллель ва контраст тасвирлаш.

Ключевые слова: литературное произведение, сюжет и композиция, проза, структура романа, пейзажные зарисовки, психология героя, мотивировка, психологический анализ, параллельные и контрастные изображения.

Key words: literary work, personage and composition, prose, structure of a novel, landscape drawings, hero psychology, motivating, psychological analysis, parallel and contrast images.

Әдебий шығармаға айрықша беზეў берип туратуғын көркем сўўретлеў тийкарынан автор сөзи арқалы әмелге асырылады хәм дөретийши стилин белгилеўде үлкен әҳмийетке ийе. Сулыў етип жаратылған көркем сўўрет китап оқыўшысын толқынландырып қоймастан, оны ўақыялар ағымына алып киреди хәм жанлы көринислерди пайда етип, тири характерлерди көз алдына елеслетеди. Көркем әдебият шығармаларындағы пейзажлық сўўретлеўлер биресе өзиниң сулыў көринислери менен кеўилди шалкытып тербетсе, биресе гүнгирт түсли бояўлары менен оқыўшыны сескендиреди.

Академик В.Виноградов: «Автор образы стильдиң хәр қыйлы формаларында, предметлердиң яки болмаса көркем

сўўретлеў объектлериниң, мәселен, портрет структурасы, пейзаж баяны, рең хәм бояўларды таңлаў хәм жайластырыў сыяқлы хәр қыйлы типли категорияларға қарым-қатнаста сўўретленеди хәм сәўленеди» [4:118], – деп жазған болса, көпшилик жазыўшылар пейзажлық сўўретлеўлерди (тәбият көринислерин) шығарма структурасына енгизгенде оның мазмун-мәнисин туўра алыў менен бирге қахарманның ишки психологиялық кеширмелерин ашыў мақсетинде қолланады. Кең көлемли прозалық шығармаларда, солардан роман жанры қурылысында қахарманлар хәрәкет етип турған орынды хәм қоршаған орталықты сўўретлеўде тәбият – оғада үлкен объект есапланады. Сонлықтан болса керек, рус илимпазы Е.Н.Себина: «Әдебий шығармалардың

көпчилик бөлөгүн пейзажы бар шығармалар кураиды. Егерде, автор өз текстине табиятты сүүрөтлөүдү касса, бул барлык үакытта мотивировкаланган болады (яғный, белгили бир себептерге байланыссыз колланылады. **Б.3.**)), – деп жазыу менен бирге шығарма ишинде пейзажлык сүүрөтлөүлөр: 1) үакыянын орнын хэм үактын белгилеу; 2) сюжеттик мотивировка (дәлиль); 3) психологизм формасы; 4) пейзаж автордың катнаста болуу формасы [8:229]. – түриндеги бир неше әхмийетли полифункциялар жүкленетуғынлығына айрықша итибар қаратады.

Әсиресе кең эпикалық романлардың қурылысына енгизилген табият көринислери де қахарманлар хәрекет етип атырған орталықты, меканды, аўыл хэм қала турмысын туўра сүүрөтлөулер менен бирге дәўир руўхын, қахарман психологиясын ашыуда көркемлик хызмет атқарады. «Табият көриниси сәўленбеген бирде-бир эпикалық шығарманы ушыратуы қыйын. Сонлықтан да, эпикалық бағдардағы шығармаларда табият көринислери сүүрөтленип атырған үакыялар менен хәдийселерге байланыссыз ямаса керисинше көриниуи де мүмкин. Бундай жағдай көбирек шығармаға таңлап алынған қахарманлардың сол пайыттағы кеўил туйғыларына байланыссыз келип шығады. Егерде, персонаждың кеўил-кейпияты көтеринки хэм шадлықларға толы болса, қара түн аппақ, суўық күн ыссы, бултлы аспан тып-тынық хэм қуяш жарқыраған түрде сәўленеди. Яки, керисинше жағдай да жүз беріуи мүмкин» [9:197].

Мысалы, жазыушы Т.Қайыпберенов «Көздің қарашығы» (1986) романының сюжетин «Жаңалық» совхозының директоры Ержан Сержановтың орнына Жаксылық Дәўлетовты сайлауға байланыссыз өткерилетуғын жыйналыс үакыясы менен баслап береді. Жыйналыс аўыл адамларының кеўлинде хәр қыйлы ойларды пайда етеді. Олардың айырымлары ушын Сержановтың директорлық үазыйпасынан босатылуы, набада адамзат жаңа қонысқа, ямаса басқа аўылға көшип барса, көп үакытларға шекем сол жерге үйренисе алмай қыйланыуын елесетсе, базы биреўлерине қуяш дүнья жаралғалы берли шығыс төрептен шығып, батыстан бататуғын болса, керисинше айланып кететуғындай сезиледи. Ал, базы биреўлерине «Жаңалық» совхозының аспанын булт басып кеткендей түйиледи. Айырымлары бул жаңалыққа қууанады. Автор усылайынша аўыл адамларының кеўил-кеширмелеринен өтип атырған хәр қыйлы ой-пикирлерди табият көринислери детальлары менен жанлы байланыстырады. Роман сюжетинде тийкаргы нышанаға алынған фокус «Жаңалық» совхозының директоры Ержан Сержановтың орнына Жаксылық Дәўлетовтың отырыуы менен олар арасында келип шығатуғын қарама-қарсылықларды ашыуға бағдарланған. Автор өзи нышанаға алған бағдарды анық белгилеп алуға хэм роман сюжетин баслап беріуде бас қахарман Дәўлетовтың областлық қуралтайда шығып сөйлеген сөзине белгили дәрежеде көркемлик функция жүклеген: «Мен областлық партия комитетиниң тапсырмасы менен «Жаңалық» совхозында болып, жұмыслары менен танысқан едим. «Жаңалық» совхозының тәғдийри мен қәзір ғана айтып өткен Әмиўдәрьяның тәғдийрине усап қалыпты. Көп жыллар ақпай тынып қалған суўға усайды...» [7,9]. Жаксылық Дәўлетов соңғы жети-сегіз жылдың ишинде Ержан Сержанов басқарған совхоз ислеринде алға илгерилеудің орнына кейинге кетиўшиликтиң бар екенлигин, айырым көрсеткишлер буннан он жыл илгеридеги дәрежеде пәсейип, өспегенлигин, хәр жылғы планлары да сводка бойынша орынланып, жалған цифрлар берилип атырғанын, лекин, бундай етип, «план орынлаудың сырларын» түсиниў қыйын емеслигин, буны тек Сержанов «мен билемен», деп ойласа да, бундай жумбақ сырдың шешилетуғын әйне пайыты келгенлигин, совхоз жұмыслары бир орында қозғалмай турып қалғанын, хәттеки бундай унамсыз жағдайлардың Әмиўдәрьяның ақпай қалған тынық суўын еске түсиретуғынлығын ашықтан ашық айтып өтеді. Автор усылайынша роман сюжети басланыуы менен табият көринислери деталларын аўыл адамларының, Жаксылық Дәўлетовтың, Ержан Сержановтың диалоглы хэм монологлы ой-пикирлерине қатнасыз етип сүүрөтлөулері арқалы келешекте келип шығатуғын конфликтти таярлауға хэм буннан былайда раўажландырып барыуда сюжеттик мотивировка хызметинде қолланады.

Пейзажлық сүүрөтлөулер әдебий шығарманың қурылысына мәжбүрий киргизилиуи шәрт емес. Айырым шығармалардың қурылысында пейзажлық сүүрөтлөулер ушыраспауы да мүмкин, лекин турмыс хәкыйкатлығын сезиуде бизди қоршап турған табият көринислериниң жоқ болыуын қыялымызға келтириуимиздің өзи қыйын. Сонлықтан да, пейзажлық сүүрөтлөулер әдебий шығарма текстине авторлар тәрәпинен белгили мақсетте енгизиледи. Мысалы, жазыушы К.Мәмбетовтың көпчилик эпикалық шығармаларының қурылысында пейзажлық сүүрөтлөулер ямаса табият көринислери детальлары үакыяның орны менен үактын белгилеп, сюжетти баслап беріуде, қахарманлардың психологиясынан өтип атырған кеширмелерди анализлеуде поэтикалық усыл сыпатында қолланылады. Романның хәр бир бабын белгили бир ритм хэм интонация менен баслап беріу К.Мәмбетовтың стилине тән өзгешелик есепланады. Жазыушының «Посқан ел» (1988) романының биринши қитабы «Зобалан»ның «Аразласқан ағайын» деп аталған екінши бабы Ысмайыл султанның хал үстинде жатырып «Сөйтип қай жерге келип едим?...Хе, Сүмбилеге қарай жол тарттық...» [6:22] деген ретроспективлик баяны менен баслап берилсе де, қахарманлардың кеўил-кейпиятына тән өзгерислерди ашып беріу хэм оларды қоршаған орталық, жанлы табият пенен өзара жақынластырылып, ямаса контрастка қойып сүүрөтлөулер көбирек автор сөзи жәрдеминде баяланады. Сүмбилеге кетип баратырған Ысмайыл султан болып өткен үакыя ушын Юсуп султанның аўыр жаза менен сыйлайтуғынын жақсы биледи. Сонлықтан да, сәўирдің жипек самалы өз қудиретин көрсетип, пүткіл әтирапты гүлистанға айландырып жиберсе де, Ысмайыл султан хэм оның адамлары ушын өзін қоршаған ана табияттың усындай гөззаллығы менен сулыу көринислери заўық бағышламастан, тап азаға қиятырғандай қайғылы кейипат оятады. «Сәўирдің жипек самалы өз қудиретин көрсетип, пүткіл әтирапты гүлистанға айландырғандай, Едилдің еки бойын жайқалтып жиберген. Жолаушылардың хеш бири де буннан тәсирленетуғын түри жоқ. Қыялларында қайғылы кейип бар. Тап бир азаға қиятырғандай кеўиллери әдбен түсип кеткен.

Жол узақ болғаны менен күн қысқа. Зерли қуяш жоқарыдан сырғанап келди де уясына жақынласты. Әтирап қараңғыласып қиятыр. Жолаушылар енди қаяққа барады. Ол жағы белгисиз» [6:24]. Көрип турғанымыздай, автор бул жерде табияттың жанлы сүүретин өз бояуында сызыу менен бирге қахарманлардың алдында не күтип турғанын билмей түскинликке түскен кеўил-кейиятын усы жанлы көриниске қарама-қарсы қойып сүүрөтлейді. Әтирап қараңғыласып, жолаушылардың баратырған бағыты да белгисиз болып қалғанын, қайда барыуда ойластырып, ууайым шегіуи де сол бир қыйын пайыттағы кеўил-күйине оғада сай сәўленген. Буны автор: «Ысмайыл Шағрылыға келип далада қаларман деп хеш қандай ойламаған еди. Соншама жол жүрди, ал елден еле дәрек жоқ. Бир тутам Ноғайлының таздың шашындай тарқалып кеткенін қайдан билсин.

Күн батып қараңғы түсти. Жолдың рәмәузи белгили болғаны менен енсиз орақтай туўылған ай бир мәрте ғана жылт етип көринди де бултлар арасына қарай жасасынды. Енди жол жүриудің хеш қандай әндишеси қалмады. Қараңғыда қыбырлап жүрген бир әбигершилик. Атлар да өз ийелерине бойсынбастан от шалып кетти» [6:24-25], – деген тексттеги күн батып қараңғы түсиуи, жолдың бағыты белгили болғаны менен аспандағы жаңа туўылған айдың да енсиз орақтай көринисте жылт етип бир көрине сала бултлар арасына жасырынғаны, жолды онша жақсы билебермейтуғын жолаушылар менен олардың минип қиятырған атлары ушын да әбигершиликтен басқа хеш нәрсе емеслиги қахарманлардың кеўил-күйине параллель қойылып сүүрөтленген.

Автор «Посқан ел» романы қурылысында табият көринислери детальларынан қахарман характери менен психологиялық кеширмелерин ашыуда хэм олар жасаған дәўирдің мақалаларына байланыссыз үакыяларды көркемлик пенен сүүрөтлөуде жийи пайдаланып отырады. Өзбек әдебиятшысы Наим Каримов «Көркем сүүрөтлөу усылы хэм қураллары» деп аталған мақаласының «Пейзаж сүүрети» бөлиминде «Өткен күнлер» де (А.Қадырдың. – **Б.3.**) үй-жай, турмыслық картиналар сыпатламасы тек ғана үакыя хэм гүрес алып барылатуғын шәриятты көрсетиу

ушын ғана зәурр бир элемент болып қалмастан, бәлким көпшилик уақытта арнаулы көркемлік бағаға ийе болады, шығарма ушын қосымша көркемлеу қуралы сыяқлы толық сызып бериледи. Сонлықтан да, көбинесе уақыя хәм гүрес сүүретленбестен алдын-ала обстановка (жағдай–Н.К.) таярлайды хәм персонаж турған орталық картиналары толығы менен сыпатланады. Тәбият көринислери көбирек қахарманның психологиясы, кеуил-кеширмелерине үнлес рәуиште сәуленеди. Тәбият хәдийселериниң сүүрети қахарманлардың кеширмелерин сәулендириу ушын көркемлеу қуралы ролин атқарады» [5:502] – деп жазған болса, жазыушы К.Мәмбетовтың «Поскан ел» романының биринши китабы «Зобалаң» ның «Дауыл алдында...» деп аталған ең соңғы отыз үшінши бабында автор Ысмайыл султанның қаза болыуын, ел басшысынан айырылған халықтың ел ағасын соңғы сапарға шығарып салыу мәресиминде ертеңги күнниң де парахат турмыста өтиуин көз алдына келтире алмай қыйланып толғаныуын, сол пайыттағы тәбияттың гүңгирт түске енген көринислерине параллель койып сүүретлейди: «Қоңыр салқын самал ести. Аспанда ала шарбы булт қалқып жүр. Бирақ туу ұзақта – көк жийекте қалың булт көринеди. Дауыл әкеле ме, нөсер ме биймәлим. Сонда да хәзирше тынышлық. Аламан да үнсіз. Дүбелей дауыл алдындағы жым-жырттылыққа ұсайды. Ылайсаңы соңында емес пе екен?...»

Нозайлы тәғийирине жазылған «Зобалаң» атлы қырсықтың қалар күни бар ма екен? Откени өкинишке толы, алды думан аламан үнсіз баратыр...» [6:282].

Автордың алдынала ишара еткеніндей, «Зобалаң» романының соңында Юсуп султан менен Ысмайыл султан арасындағы карама-қарсылықлы уақыялардың изи олардың өлими менен жууақланып, бираз тыныс алғандай сезилсе де, тахт ушын болған талас-тартыслы хәдийселер соңынан Ысмайылдың балалары Тынахмет, Орысбек, Орманбетлер тәрәпинен дауам етип келеси екінши китабы «Топалаң» романының сюжетине жалғасып, сиңип кетеди.

Қазақ илимпазы Р.Бердибаев «Қазақ тарийхый романы» мийнетинде: «тәбият сүүретин сызыу – мәзи, жеке мақсет емес. Ол бирде уақыяны рауажландырыу ушын мотивировкалық хызмет атқарса, және бир жерде адамлардың минез-құлқын ашыуға жәрдемлеседи. Көркем әдебиятта тәбият көринисин сүүретлеудің бурыннан киятырған еки түрли усылы бар. Усының бири – тәбият қахарманның кеуил-күйи, кеширмелерине қарай, усыған салыстырылып, ушластырылып сүүретленеди. Бунда қахарман қууанса, тәбият та қууанып, қахарман ренжисе, тәбият та ренжиіп отырады. Ал, екіншиден – тәбият адам сезимине қарсы контраст сыпатында сүүретленеди» [3:27], – деп жазған болса, тәбият көринислерин сүүретлеу, оны шығарма қурылысында көркемлеу қуралларының бири сыпатында енгизиу – көпшилик жазыушылардың дәретиушилигинде бурыннан бар усыл. Бирақ, әңгиме сол тәбият сүүретин шығарма текстине қандай жол менен, ямаса қайсы усыл менен қолланыуында. Айырым сөз шеберлери тәбияттың сулыу сүүретин сүүретшиниң полотноға салған әжайып картинасындай етип рәң-бөрең бояулар менен сызыуға хәрәкет етсе, гейпаралары аз сөз бенен-ақ, штрихлап безеуге ериседи. Ал, бәзи биреулер тәбиятқа жан ендирип, инсан психологиясына сәйкеслеп параллель ашыуға бағдарлайды. Тап усындай тәбият көринислерин қахарманлар жасап атырған шәрәятқа хәм олардың кеуил-күйине параллель койып сүүретлеулер талантлы жазыушы К.Алламбергеновтың көпшилик прозалық шығармаларына тән кубылыс. Автордың «Күшик хәм бала» гүрриңи менен «Қуслар қайтқан күн» повести хәм «Дәрәя тартылған жыллар» романының сюжет уақыялары тәбият көриниси атамалары менен тығыз байланыслы болып, адамлардың өзін қоршаған ана тәбиятымызға болған жанлы қатнасын тууырдан-тууыры сүүретлеуге бағышланған. Әсиресе, автордың «Дәрәя тартылған жыллар» (1992) романы хәзирги каракалпак прозасында белгилі орын ийелейди. Романның идея-тематикасы хәм

көтерген мәселеси хәккында әдебиятшы С.Бахадырова: «Дәрәя тартылған жыллар. Усы еки ауыз сөздин өзінде халықтың басынан өткен үлкен бир тарийхый дәуир хәкыйкатлығының сыры жатырыпты. Бизиң анамыз болған Әмиүдәрәяның сууы тартылған жылларда халқымыздың турмысын сүүретлейтуғын шығарма екенлиги хәккында романның атының өзи мағлыұмат береді» [2], – деген пикирлерин билдирип өтеди. Хәкыйкатында да, жазыушы тубалаушылық жыллары деп аталған дәуірде бизиң анамыз болған Әмиүдәрәяда суу там-тарыслығы менен бирге ел арасында түрли жынайтшылықлардың көбейип кеткенлигин, усы жынайы ислердин сырын ашыу ушын дәрәя бойларында жасап атырған халықтың бири болған кишкене Жалғастың ержете келе нызам қорғау хызметкери болып жетилисиуин сол уақыттың талабына сай рәуиште сәулендириген. Жазыушы роман сюжети басланыуы менен қалып қасипти таңлауды еле ойлап көрмеген бала Жалғасты «ол балалығында дәрәядай асау, дәрәядай кеңейил, дәрәядай йошқын хәм пәк болды» [1,3]– деп дәрәяға салыстырып үйлесимли сүүретлеулері де тосыннан еместей түйиледи. Сол пайытлары дәрәяның Жалғастың үйиниң қарсы алдында – таяқ таслам жерде, кеңарына сыймай бурқасынлап, қып-қызыл ылай суу болып ағып турған көринислери, әсиресе июнь айларында «топан тасыу» басланып, егин-тигинлерге қоса ауыл-аймаққа да үлкен қарайп туудырып, ауыл адамларының таң сәхәрден қас қарайғанға шекем ууда-шуу, қум-қууыт болып, кимиси қашыға шөп-шар шауып, кимиси қапшықлап топырақ әкелип төгіп атырғанлығы автор сөзи жәрдемінде баянланса, соңынан усындай суу таскынынан жәбир шеккен халықтың қыйын аұхалы, сол жылларды көзи көрип, басынан кеширген Назар бағманның тилинен баянланады. Ғарры ақлығының дәрәя хәккында хурейли жаман пикирде қалып қойыуынан қорыққандай гәптиң аңғары дәрхал басқа жаққа бурып жибереди: «– Бәри бир дәрәяға тил тийеизуіге болмайды. Дәрәя – бул хәммеиздин анамыз. Ана долы, ана асау болмаса, оннан жүрегінде түги бар, мәрт перзент тууылмайды. Сол ушын ана-дәрәя барлық уақытта мәуиж урып турмағы лазым. Ауа, балам, дәрәя йошқын болмағы керек! Себеби, дәрәя – тиришлик, ол бар жерде халық бар, халық бар жерде тарийх бар. Дәрәясы тасқын елдин тарийхы да тасқын, бай болады. Сен буны әпиуайы суу екен деп ойлама, қулыным», [1,4] – дейди Назар бағман. Хәкыйкатында да, дәрәя хәккындағы усындай жыллы хәм көтеринки сөзлерди сол дәуирдин қахарманы Назар бағман ғана айта алады. Сонлықтан да, жазыушы бул пикирлерди өз тилинен емес, сол дәуирдин типик қахарманларының бири Назар бағманның тилинен баянлап, уақыяның исенимлилигин арттырууға ериседи. Назар бағман өзи жасап атырған жердин тәбияты менен тарийхы хәккында да ақлығына ески аңыз-әпсаналардан узақ сөз етеди. Бул да бала Жалғастың келешекте бағманлық қасипти таңламаса да, ата-бабаларының табаны тийип, өмир сүрген ана жерди қадирлеп-кәстерлеуге хәм өзи таңлаған қасипте хәк хәм хадал ислеуине белгилі дәрежеде унамлы тәсирин тийгизеди. Усылайынша, роман сюжетиниң дәслепки бөлеклеринде автор хәм қахарман тәрәпинен баянланған тәбият сүүрети, сүүретленип атырған мәкан-жер атамаларын, қахарман хәрәкет етип атырған орталықты, турмыс тәризи менен жасау жағдайларын тууырдан-тууыры өз фонында сәулендириуге бағдарланған.

Жууақлап айтқанымызда, жоқарыда биз анализ еткен романларда пейзаж хәм тәбият сүүретлери тек мәзи иллюстрация максетинде киргизилместен, оларға үлкен идеялық-эстетикалық мәни жүкленгенлигин көрип өгтик. Жазыушылар пейзажлық сүүретлеулерден пайдаланыу арқалы шығарманың улыуа атмосферасын жаратыуға хәм өзи сөз етип атырған дәуир руұхы менен қахарманлардың кеуил-кейпиниң ашыуға ериседи. Тәбият сүүретине сол дәуирдин мазмұны менен руұхын сиңдирип, соған ылайық детальларды таңлап алады.

Әдебиятлар

1. Аллаамбергенов К. Дәрәя тартылған жыллар. – Нөкис: «Қаракалпакстан», 1992.
2. Бахадырова С. Дәрәя тартылған жыллар. / «Қаракалпакстан жаслары», 1993, 27-февраль.
3. Бердибаев Р. Қазақ тарийхый романы. – Алматы: «Ғылым», 1979.
4. Виноградов В.В. О теории художественной речи. – М.: «Высшая школа». 1971.
5. Каримов Н. XX аср адабияти манзаралари. – Тошкент: «Ўзбекистон». 2008.
6. Мәмбетов К. Поскан ел. – Нөкис: «Қаракалпакстан». 1988.
7. Қайыпбергенов Т. Көздин қарашығы. – Нөкис: «Қаракалпакстан», 1986.

8. Себина Е.Н. Пейзаж. // Введение в литературоведение. Литературное произведение: основные понятия и термины. – М.: Академия. 2000.
9. Солижонов И. XX аср ўзбек прозасида бадиий нутқ поэтикаси. Докт.дисс. – Тошкент: 2002.

РЕЗЮМЕ

Бадиий асарларнинг кўп қисмини табиат манзаралари ташкил этади. Айниқса, катта ҳажмли романларда табиат манзаралари деталла-ри қаҳрамон яшаган давр, қаҳрамоннинг руҳиятини очишда бадиий восита ҳисобланади. Мақолада таниқли адиблар Т.Қайпбергеновнинг «Кўз қорачиги», К.Мамбетовнинг «Тўзғиган эл», К.Алламбергеновнинг «Дарё тортилган йиллар» романларининг композицион қурили-шида табиат манзараси деталларининг сюжет мотивировкаси, параллель ва контраст психологик тасвирлаш усули сифатида қўлланилиши илимий-назарий асосларга таяниб таҳлил қилинди.

РЕЗЮМЕ

Большую часть во многих литературных произведениях составляют пейзажные зарисовки. Особенно это наблюдается в эпических произведениях, в которых даётся детальное изображение природы, время и место действия героев, раскрываются психология героя и дух эпохи. В статье с научно-теоретической точки зрения анализируются особенности употребления психологического параллельного и контрастного изображения, которые даются в качестве приёма сюжетной мотивировки деталей природных зарисовок в композиционной структуре романов Т.Қайпбергенова “Зеница ока”, К.Мамбетова “Разорённый народ”, К.Алламбергенова “Годы, когда река застывала”.

SUMMARY

The most part of many literary works is landscape drawings. Especially it is observed in epic works, where detailed description of nature, the time and place of heroes' actions are given, the psychology and spirit of the time are revealed. This article shows from scientific-theoretical outlook the analysis of the features of using psychological parallel and contrast images, which are given as a device of plot motivating of the details of nature drawings in the compositional structure of the novels “The apple of an eye” by T.Kaypbergenov, “Broken people” by K.Mambetov. “The years when river became calm” by K.Allambergenov.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТТАНҮЙ ИЛИМИНДЕ ЛИРИКАЛЫҚ ҚАҲАРМАН ОБРАЗЫНЫҢ ИЗЕРТЛЕНИҮЙИ

П.А.Дабылов – үлкен илимий хызметкер-излениўши

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: шоир, лирик қаҳрамон, автор образы, поэзия, типик қаҳрамон, автобиографик шьер.

Ключевые слова: поэт, лирический герой, образ автора, поэзия, типический герой, автобиографическое стихотворение.

Key words: poet, lyric hero, image of author, poetry, typical hero, autobiographical poem.

Әлбәтте, усы ўақытқа шекемги карақалпақ әдебиятта-нүй илими менен сынында лирикалық жанрдың улыўмалық кәсийетлери менен бир қатарда ондағы лирик қаҳраманнның гейпара тәреплери туўралы белгилери дәрежеде теориялық ой-пикирлер айтылып келмекте. Солардан Н.Дәўқараевтан баслап поэзияны арнаўлы изертлеген С.Ахметов, Т.Мәмбетниязов, Қ.Султанов, К.Худайбергенов, Қ.Муратбасов, Қ.Жәрімбетов, Қ.Оразымбетов, М.Мәмбетова хәм тағы басқалар поэзияның жаны хәм қаны болған лири-каның теориялық мәселелерине, лирикалық қаҳарман машқаласына байланыслы өз ойларын ортаға таслаған ити-барлы, салдамлы мийнетлери, диссертациялары менен мо-нографияларын көпшиликке инәм етти. Олардың биразы карақалпақ поэзиясын ямаса оның XX әсирдеги тутас раўажланыў жолларын улыўмаластырып қамтып алса да, ал олардағы усы жанрдың улыўмалық кәсийетлери, оның иш-ки жанрлық көп түрлилиги менен формалық эволюциясы, классикалық поэзияның мәселелери сөз етилсе де, бирақ олар тутас карақалпақ поэзиясындағы лирикалық қаҳарман образының жаратылыў мәселелерине толық қатнасы бар болып есапланады. Сонлықтан, бұл пикирлерди есапка ал-май турып биз карақалпақ поэзиясында лирикалық қаҳар-ман мәселесин дурыс сөз етип шеше алмаймыз деген пикир келип шығады.

Белгилери әдебиятшы С.Ахметов лирикалық қаҳраманнның интеллектуаллығы жөнинде былай деп жазады: «... шын жүректен шыққан поэзия ғана жүрекке жетип барады, адамдарды ойланып толғануларға мәжбүрлейди. Бұл сы-пат поэзияның, оның интеллектуаллығының көринисин анықлап береді» [1:91]. Лирикалық қаҳраманнның интеллек-туаллық дәрежеси туўралы Қ.Камалов: «Ш. Сейтовтың қосықларында лирикалық қаҳраманнның ойлаў, пикирлеў шеңбериниң кеңлиги, қосыққа жаңа форма излениўшилиги, публицистикалық пикирлеў хәм т.б. жақсы белгилер тән» [2:94]-деп жазады. Бирақ, соны да айтып өтиўимиз керек, дәретилген барлық лирикалық қаҳраманлардың өмир кубы-лыслары хаққындағы ойлары терең болып келе бермейди. «...Бизде гейде лирикалық қаҳраманнның ойлаў диапазоны тар, өмир шынлықлары хаққында ойлары ескирген болып келеди» [2:94] - деп пикир билдириў арқалы илимпаз базда айырым шайырлардың бурыннан айтылып-айтылып сыйқағы шыққан сөзлерди қолланыў кемшилиги де ушы-расатуғынлығын ескертип өтеди.

К.Худайбергенов XX әсирдиң 50-60-жылларындағы карақалпақ поэзиясына тән болған көпшилик шайырларда ушырасатуғын дәмдебелазлық, көмpek сөзшилик хәм шақы-рық формасындағы қосықларында лирикалық қаҳраманды ой-сезимлер қайнаўытларында емес, ал мийнет процесинде-ги ис-хәрекетлери менен бериўи нәтийжесинде лирикалық қаҳарман жуўмақлаўшы образ дәрежесине көтериле ал-мағанын, өмир кубылысларын тек баян етиў менен шеклен-генликтен, бундай қосықлар көпшиликтиң жүрек сезимле-рин қытықлай алмайтуғынын көрсетип былай деп жазады:

«Бұл жерде тийкарғы гәп қосықлардың конкрет предмет-лерге арналғанлығында емес, мәселе, лирикалық қаҳарман-ның жуўмақлаўшы образ дәрежесине көтериле билиўинде. Сонлықтан, шайырды хеш қашан лирикалық қаҳарман ме-нен тең қойыўға болмайды» [3:33]. Себеби, «оқыўшы қосықта өз жан дүньясын көрмей, тек автордың өзине ғана тән туйғыларды, яки турмыс фактлерин көрсе, демек, автор образы дәретилген болады» [4:11]. Ол усы көз-карастан қарай отырып, сол дәўирдеги автор образы дәретилген гей-бир қосықларда лирикалық қаҳарман образы бар деп надур-ыс таллаған әдебиятшы илимпаз Т.Мәмбетниязовтың да пикирлерин қатты сынға алады [3:48].

Өмир кубылыслары шайырдың жүреги арқалы берил-генликтен бұл жағынан ол автобиографиялық характерге ийе болып сезиледи. Бирақ ол усының менен шекленип қалмай өзиниң өсиў процесин тағы да даўам етсе, ол жәмийетлик образлы пикир дәрежесине көтериледи. Демек, лирикада шайыр менен ишки кеширмелери сәўеленип атырған образ биригеди хәм олар пүтин бир организмге айланады. Мәселен, Қ.Оразымбетовтың дурыс таллап көрсеткеніндей, «Ибрайым Юсуповтың «Орфейге», «Шой-дания», «Қыз дәўраны атлы алтын тақтынан», «Кеўил аспанымда жулдызлар сөник», «Пазыйлет», «Кепти мене жас топырағын» атлы қосықлар цикли бар...

Буларда лирик қаҳарман шайырдың өзи. Бир карағанда, өмирбаянлық қосық. Өйткени, онда шайыр лирик қаҳар-маннның жеке басына түскен қайғыны сөз етиў объектисы-паттында таңлайды. Бирақ гәптин гәпи де сонда, бұл қосықлар жеке адамның қайғысы, муңы хаққындағы қосықлар болып ғана қоймай, улыўма адамзатлық машқала-лар хаққында сөз етиўши, адамылық мәпке хызмет етиўши қосықлар дәрежесине көтерилген. Олар лирикалық қаҳар-маннның жеке дәрти, қайғысы емес, бәлким, бизиң хәр би-римиздиң басымызға түсетуғын қайғы екенлигин түсинип жетесен» [5:21].

Сондай-ақ, «Хәзирги карақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы» (2004) деген монографиясында илимпаздың хәзирги, яғный XX әсирдеги карақалпақ лирикасының формалары-жанрлары туўралы итибарлы ойлары, алған илимий теориялық әдебий матери-алларының байлығы, олардың көпшилигиниң лирикалық қаҳарман образын жаратыў мәселелерине қатнаслы екенли-ги бизиң алға қойған ой-пикирлеримизди дурыс жуўмақла-стырыўға белгилери дәрежеде жәрдем береді деп ойлаймыз.

Улыўма алғанда, карақалпақ әдебияттанүй илиминдеги теориялық ой-пикирлерди бир қатар көзден өткеріўден келип шығатуғын жуўмақлы ойларымыз соннан ибарат, лирика хәм лирикалық қаҳарманда тийкарынан шайырдың ой-сезимлери менен интеллектуаллық сыпатлары, дүньяға көзқарасы, ең баслысы, *сезимталлық*, пикир хәм ойларды эмоциональлық түрде қабыл етиў хәм солайша сәўеленди-риў, қәлем ийесиниң дүньятанымның кеңлиги хәм те-реңлиги, оның өмирбаянлық сыпатларының да байлығы,